

Goran Sunajko, Maroje Višić (ur.)

Karl Marx

Zbornik radova povodom dvjestote obljetnice rođenja

Naklada Breza, Zagreb 2018.

Navršilo se 5. svibnja 2018. punih 200 godina od rođenja jedne od najznačajnijih ličnosti svjetske povijesti, Karla Marxa, hvaljenoga, slavljenaoga, falsificiranoga i osporavanoga revolucionarnog mislioca. Usud Marxova životnog djela je kontradiktoran: na njegovu su tragu mislili velikani poput Ernsta Blocha i Györgyja Lukácsa, da ne zanemarimo ni pripadnike Frankfurtske škole (zaključno s Adornom i Marcuseom), te ne na zadnjem mjestu i naše mislioce poput Milana Kangrge, Gaje Petrovića i Danka Grlića; međutim, na Marxa su se pozivali i opskurni tipovi poput Staljina ili Pola Pota. Naravno, ideolozi posvećeni apologiji građansko-kapitalističkog poretka ukazivali su (a i danas nesmanjenom žestinom to čine) na ove druge, da bi dokazali da je istina Marxovih ideja sadržana u ropstvu i barbarstvu sibirskih gulaga i kampućijskih polja smrti.

I ovaj jubilej protekao je u znaku međusobno suprotstavljenih ocjena, a da bi se i u našoj sredini dao prilog vrednovanju djela Karla Marxa koji bi bio slobodan od ideoloških diskvalifikacija potrudio se agilni zagrebački izdavač Božo Dujmović, koji je na Marxov rođendan predstavio zbornik pod naslovom *Karl Marx*. Pod uredništvom mladih politologa i filozofa Gorana Sunajka i Maroje Višića u zborniku je skupljeno 16 priloga hrvatskih autora i autorica, filozofa najvećim dijelom, ali i sociologa, kulturologa, politologa, ekonomista i umjetnika. Od toga je 14 priloga napisano specijalno za ovo izdanje, dok su dva priloga (oni Željka Pavića i Hede Festini) preuzeti iz recentnih brojeva časopisa *Studia lexicographica* i *JAHR*.

Urednici su u predgovoru naglasili kako u povijesti filozofije nema mislioca koji je istodobno bio i tako ispravno i tako pogrešno shvaćen kao što je to slučaj s Karlom Marxom te – bez detaljnije argumentacije kojom bi se dokazala takva ocjena – objašnjavaju da su se za objavljivanje ovoga zbornika odlučili zato što će se njime pokazati kako su svi pokušaji da se Marxa učini nacionalnim, državnim ili partijskim filozofom bezočna prevara, negacija biti Marxova mišljenja.

Prvi prilog u zborniku napisao je Rade Kalanj. Pod naslovom »Marx i problem utopije« on, oslanjajući se u prvom redu na recentnu

francusku literaturu, pokušava odgovoriti na pitanje o statusu utopije u Marxovu mišljenju i kakvi su njegovi odjeci u aktualnoj povijesnoj situaciji. Kalanj se slaže s onim tumačima Marxa koji smatraju da je Marx bio ponajprije znanstvenik, teoretičar i filozof 19. stoljeća koji je bio nepopustljivo kritičan prema utopistima, ali su istovremeno svjesni kako se Marxovo mišljenje ne može mehanički odvojiti od utopijskih pogleda. U tom smislu Kalanj se slaže s američkim marksistom F. Jamesonom koji naglašava metodološki karakter utopijskoga pri Marxovu zasnivanju znanstvene metode. Utopija shvaćena u Blochovu smislu kao anticipirajuća svijest zbiljske mogućnosti nije strana Marxovoj misli:

»Tako shvaćenoj utopiji Marxova misao pruža oslonac i omogućuje prevladavanje apstrakcija klasičnih utopija. Historijskomaterijalističko stajalište nije strano utopijskom mišljenju, nego je, naprotiv, s njime sjedinjeno.« (Str. 21.)

Iako je Marx mislilac 19. stoljeća on je i danas aktualan utoliko što je njegov utopijski prodor u smjeru »konkretno utopije« nešto što živi kao antiteza aktualnom učvršćivanju neoliberalnog kapitalizma.

U prilogu pod naslovom »Kritika političke ekonomije kao ontologija društvenog bitka« Lino Veljak nudi argumentaciju u prilog teze po kojoj je upravo kritika političke ekonomije središnji moment Marxova mišljenja. Međutim, Marx se ekonomijom ne bavi kao pozitivni znanstvenik (kako to tumače zastupnici tzv. ortodoksnog marksizma, koji najraniju varijantu Marxove kritike političke ekonomije sadržanu u *Ekonomsko-filozofskim rukopisima* smatraju nezrelom i »nedovoljno marksističkom«, a pri tom još i ignoriraju *Grundrisse*), nego je prvenstveno motiviran nastojanjem da razotkrije logiku reprodukcije života u svijetu utemeljenom na privatnom vlasništvu i temeljno obilježenoj otuđenjem i postvarenjem. Bitna zamisao Marxove kritike političke ekonomije temelji se na uvidu u to da samootuđenje koje karakterizira današnje ljude rezultira njihovim svodenjem na ekonomske životinje, ali istovremeno ljudi posjeduju autentične mogućnosti prevladavanja otuđenja. Svojom kritikom političke ekonomije Marx pokušava izgraditi pretpostavke za nadmašivanje tog samootuđenja. Tamo gdje klasični ekonomisti vide samo odnos među stvarima Marx otkriva odnos među ljudima. Marxove analize kategorije kapitala i odnosa razmjenske s uporabnom vrijednošću služe primarno demistifikacije logike na kojoj počiva moderno kapitalističko društvo, a pozitivna (klasična i neoklasična) ekonomska znanost to ne vidi pa onda neupitno uzima gotovost i dovršenost svijeta koji se reproducira u skladu s tom logikom kapitala. Po mišljenju

Veljaka, naše je vrijeme empirijski potvrdilo valjanost pojedinih Marxovih analiza, ponajprije analize povećavanja postojanog u odnosu na promjenjivi kapital, što danas stvara suvišno stanovništvo i strukturnu nezaposlenost. Zaključno, »empirijskog opovrgavanja Marxove ontologije otuđenog društvenog bitka nema na vidiku. Poredak se modificira, Prilagođava novim okolnostima, ali njegova logika je istovjetna« (str. 39).

Najopsežniji u zborniku je prilog Žarka Paića, koji nosi naslov »Marx i tehnosfera? Od aksiomatike moći do eksperimenta slobode«. Polazeći od Vanje Sutlića (i to prvenstveno od djela *Praksa rada kao znanstvena povijest*) te od Heideggera, kao i od Foucaulta i drugih francuskih mislilaca, Paić problematizira Marxovo mišljenje u svjetlosti kibernetičkih sustava upravljanja i provođenja umjetnog života, koji dovode do uspostavljanja posthumnog stanja tehnoznanstvene konstrukcije bitka i vremena. Argumentirajući u prilog tezi po kojoj su pojmovi revolucije i egzistencije bitno zastarjeli u vrijeme prodora tehnoznanstvenog uma u doba vladavine društava kontrole, autor pokušava dokazati kako ni Marx ni njegovi najmisaojniji interpreti u 20. stoljeću ne mogu odgovoriti na pitanje o tome zašto je s usponom tehnosfere i neljudskoga i sâm način proizvodnje zasnovan na kapitalu postao paradigmom nastavka eksploatacije prirode i kulture, a moć se organizira s onu stranu razlike svijesti i svijeta. Temeljni je promašaj marksizma ranog 20. stoljeća (u što uz Lenjina uvrštava i Lukácsa!) u tome što je uspostavio poredak totalne vlasti države nad pokorenim ostacima građanskog društva, a ta

»... brutalna akcija kojom se politika kao djelatnost promjene odnosa u proizvodnji nametnula nad ekonomijom kao materijalnom infrastrukturom proizvodnje života nužno je umjesto svijesti o 'revolucionarnoj akciji' koja mora osloboditi nesmetani razvitak znanosti, tehnike i industrije, zastranila u permanentno izvanredno stanje.« (Str. 65.)

Danas, je međutim, po Paićevu mišljenju, i kapitalizam bitno zastario, kao što je zastario i svaki postmetafizički sustav jer se metafizika realizira u primijenjenoj znanstvenoj tehnici. Nove informacijske tehnologije potisnule su i kapitalizam, a radi se o tome da se razračuna s logikom nastanka i ovjekovječenja tehnosfere, za što je nužno novo mišljenje autentične nadolazeće zajednice koja jedina u ovim mračnim vremenima može biti zvijezda vodilja.

Katarina Peović Vuković u prilogu pod naslovom »Marx, znanost i tehnologije« naglašava važnost Marxova tematiziranja tehnologije. Problematična je tvrdnja da je Marx antifilozof jer njegova filozofija predstavlja »epistemološki rez« (kako je razvidno, i danas se

može sresti poneke autore i autorice koji Althussera uzimaju ozbiljno). No pozitivno u ovom prilogu predstavlja nešto što bi moglo biti odgovor na Paićev zahtjev za novim mišljenjem. Po autorici, koja se tu oslanja na britanskog marksista Paula Cockshotta »upravo će, nove informacijske tehnologije omogućiti direktnu tranziciju prema komunističkom načinu proizvodnje« (str. 91). Marxov uvid u važnost tehnologije za političko-ekonomski obrat nudi mogućnost realizacije »treće komunističke hipoteze«.

Slična je tematika zastupljena i u prilogu Marka Kosa pod naslovom »Marx i mašina – razmatranje pojma tehnologije i tehnike«. Upućujući na dvoznačnost Marxova poimanja tehnike i tehnologije, autor dospijeva do zaključka da Marxova politička ekonomija (»još uvijek«) služi kao inspiracija za promišljanje trenutnih ekonomskih kretanja te da bi u tom smislu Marxov pojam tehnologije mogao biti koristan za bolje utemeljenje i konceptualno širenje disciplinarno shvaćene filozofije tehnologije.

Prilog Ankice Čakardić pod naslovom »Marx i teorija socijalne reprodukcije« posvećen je odgovoru na pitanje u kojoj nam mjeri Marx može pomoći pri analizi odnosa između opresije i eksploatacije. Autoričin je odgovor veoma afirmativan: iako Marx ne daje sustavnu analizu opresije, spomenuti se odnos »bez sumnje« mora tematizirati pomoću teorijsko-historijskog modela analize koji se daje izvesti upravo iz Marxa. Autorica predlaže zasnivanje teorije socijalne reprodukcije na unitarnom modelu koji povezuje procese opresije i eksploatacije. U tom duhu i Petra Kurtović tematizira nužnost utemeljenja kritike ne samo klasnih nego i rodnih odnosa na Marxu. U članku »Zašto feminizam mora biti marksistički« autorica iz Marxova projekta općeljudske emancipacije izvodi svoju antitezu konstruktivizma nasuprot esencijalizmu, zalažući se za poimanje roda kao socijalnog konstrukta, problematizirajući produktivni i neproduktivni rod te promišljajući mogućnost emancipacije i revolucije u današnjem svijetu.

Slijedi nekoliko prologa koji problematiziraju Marxovo mišljenje u odnosu na religiju. Prvi od tih priloga nosi naslov »Marxova rana kritika religije«. U tom prilogu Željko Pavić rekonstruira bitne značajke Marxova pristupa religiji, gdje se u središtu interesa nalaze ideološki, filozofski, politički i ekonomski aspekti religije koja se očituje kao teorijski izraz ljudske otuđenosti, što Marxa upućuje na formuliranje zahtjeva da se kritika religije nadomjesti kritikom zemlje, kojom bi se prevladali postojeći proizvodni i društveni odnosi.

Pod provokativnim naslovom svojega prilo- ga »Je li Karl Marx uistinu bio ateist?« Ivan Markešić rekonstruira Marxovo tematiziranje religije. Opovrgavajući uobičajeno površno tumačenje čuvene Marxove definicije religije kao opijuma za narod, autor analizira Marxo- vo shvaćanje religije te zaključuje kako treba

»... dovesti u sumnju već proklamiranu i usvojenu postavku o Marxu kao promotoru borbenog ateiz- ma, kao (su)krivca za nastanak mnogih despota u ljudskoj povijesti i kao (su)krivca za stradanja i smaknuća tolikog broja ljudi u novijim ratovima.« (Str. 176.)

Gracijano Kalebić u prilogu pod naslovom »Komunistički manifest i kršćanska ljevica danas« prikazuje i komentira povezivanje *Komunističkog manifesta* s idejom kršćanske ljevice u misli Terese Forcades, pri čemu se uspostavlja paralela između Crkve kao struk- ture vlasti i moći te staljinističkog komuniz- ma kao ideologije zla i realizacije totalitarnog režima na jednoj, te onoga dijela Crkve koji prihvaća ideje ljevice te autentične (i marksis- tičke anarhističke) ljevice na drugoj strani. Kritičko raskrinkavanje neodrživosti kapita- lizma pretpostavka je, zaključuje autor, za iz- gradnju zbiljske alternative postojećem nečo- vječnom svijetu, a na tom putu revolucionar- ne preobrazbe iskazuje se temeljna srodnost Evandjelja i *Manifesta*. O srodnosti Marxa s kršćanskom perspektivom govori i Damir Hr- šak u prilogu pod naslovom »Otudjenje rada iz Marxove i kršćanske perspektive«. Iz marksis- tičke perspektive otudjenje rada je nepravda, a iz kršćanske perspektive to je grijeh. Stoga se iskorištavanje jednih ljudi od strane drugih ljudi ne može opravdati ni s marksističkog ni s kršćanskog stanovišta, a uspostavljanje društva u kojem je otudjenje rada dokinuto predstavlja zajednički cilj i marksista i kršća- na, a taj cilj nije utopijski, naglašava Hršak, pozivajući se prije svega na latinoameričkog teologa oslobođenja Gustava Gutiérreza.

Jedini prilog u ovom zborniku koji se discipli- narno može svrstati u polje ekonomije u užem smislu zove se »Dalje od Marxa?!«, a njegov autor Matko Meštrović prikazuje i vrednuje neke recentne diskusije o Marxovim pojmovi- ma robne proizvodnje, rada i reprodukcije. Tu se detaljno vrednuje nedavno objavljena knji- ga Daga Strpića *Robna proizvodnja i udruže- ni rad u Marxovoj kritici političke ekonomije*, posebno ističući njen sintetički karakter. Za razliku od Bidetove knjige *Ekonomija i dija- lektika u Marxovu Kapitalu*, koja je u mnogo čemu slična Strpićevoj knjizi, a koja je do- živjela svjetsku recepciju, »disertacija našeg politologa, koja svojim kvalitetama zaslužuje sličnu recepciju, u ubavom ozračju 'pomalo zaglušne tišine' tranzicijske Hrvatske nije bila ni objavljena« (str. 210). Naime, objavljena je

tek četiri godine nakon autorove smrti. Me- štrović također posvećuje veliku pažnju novi- jim radovima vodećega francuskog zastupni- ka tzv. kritike vrijednosti Anselma Jappea (a jedan od radova na koje se tu referira objavio je zajedno s mladim novosadskim filozofom Markom Losonczom), naglašavajući kako je bitan naum Jappeove koncepcije (koja se sa svoje strane oslanja na teoriju suvremenog američkog marksista Moishea Postonea) u tome što za razliku od tradicionalnog mark- sizma, koji inzistira na postavlji da je tek oslobođenje rada pravi izlaz iz eksploatacije, uviđa da Marx nije podvrgavao kritici samo eksploataciju nego i sam rad kakav se javlja u kapitalističkom društvu. Konačno, Meštro- vić prikazuje i koncepcije grupe talijanskih autora, na čelu s Carlom Vercelloneom, koji aktualiziraju zajedničko kao način proizvo- dnje te pokazuju kako u uvjetima informatičke revolucije zaštita i širenje načela zajedničkog vlasništva može predstavljati doprinos oslo- bodenju ekonomije znanja od tereta renti i glavnih zamki neoliberalne regulacije kogni- tivnog kapitalizma.

U prilogu pod naslovom »Poimanje otudjenja u ranim radovima Marxa« Maroje Višić rekon- struira pojam otudjenja u *Ekonomsko-filozof- skim rukopisima*, naglašavajući da su Marxove bilješke uz čitanje Millovihi *Elementa politič- ke ekonomije* značajne za razumijevanje zbilj- skog karaktera *Rukopisa*. Pod naslovom »K. Marx: prirodna povijest (ekologija)« Heda Festini u svom prilogu tematizira Marxove doprinose zasnivanju jedne ekologije koja ne bi bila iracionalistička i idealistička, videći upravo u Marxovu poimanju metaboličkog odnosa između prirode i čovjeka valjano utemeljenje alternative filozofiji transhuma- nizma, po kojoj se ljudska rasa može razviti pomoću tehnologije i izvan sadašnjih fizičkih i mentalnih ograničenja. Autorica zaključuje:

»Ne radi se o potrebi nekog transhumanizma, dovo- ljan nam je i humanizam, koji proistječe iz pravih (odgovarajućih) odnosa između ljudskih potreba i tehnologija.« (Str. 265.)

Posve je atipičan prilog umjetnika Antoni- ja Grgića pod naslovom »Fetiški karakter umjetničkog djela i njegova tajna«, u kojem prikazuje (opisuje) svoj performans izveden u jednom zagrebačkom muzeju. Naslov tog performansa bilo je *Čitanje Kapitala*, a svrha mu je bila objašnjavanje fetišizma, dakle reak- tualizacija Marxovih uvida u fetiški karakter robe. Autor je uvjeren da će razumijevanjem strategije fetišizma biti omogućena emanci- pacija od privlačnih sila fetiških praksi.

I posljednji prilog u ovom zborniku također je posvećen umjetnosti. Pod naslovom »Karl Marx: Živjeti umjetnički ili umjetnošću pro-

tiv estetike« Goran Sunajko razmatra jednu manje zapaženu i rijetko tumačenu dimenziju Marxova mišljenja: kritiku estetike odnosno umjetnosti. Marx je bit umjetnosti izjednačio s biti revolucije, pri čemu se Sunajko naročito referira na Danka Grlića, koji je pokazao nemogućnost Marxove estetike jer marksizam umjetnost pretpostavlja esteticu, što je stav koji je suprotan dogmatskom marksizmu (kao i socrealizmu). Naime, socrealizam »negira ne samo bit ljevice, nego i bit umjetnosti same, jer počiva na odražavanju danog svijeta koji ne nastoji kritizirati, negirati, prevladati i promijeniti, nego samo vjerno prikazati i opisati« (str. 296). Kako je estetika odigrala ideološku ulogu forme kulturnog obrasca socrealizma, neki će marksisti (posebno Adorno i Rancière) nastojati afirmirati važnost osamostaljene umjetnosti, koja se ne može svesti na bilo kakvu estetiku, Marx, zaključit će Sunajko, izrasta na negaciji Hegelove estetike kojoj je umjetnost nešto prošlo, čemu se kao alternativa nameće uvid u kompletnu relevantnost onoga umjetničkog. U umjetnosti, zaključit će on, zrcali se bit Marxove filozofije koja se ne može svesti tek na društveno-ekonomske odnose.

Zbornik se sastoji od kvalitativno neujednačenih priloga. No to ne znači da se bilo koji prilog može smatrati nezadovoljavajućim, nego samo to da su pojedini prilozima vrhunske kakvoće, te će oni, zajedno sa zbornikom kao dokumentom jednoga vremena koje je odbilo da »Marxa pusti niz vodu«, ostati kao nepresušan izvor nadahnuća za kreativno čitanje i daljnje razvijanje misaonih i praktičko-revolucionarnih potencijala sadržanih u djelu Karla Marxa.

Zvonko Šundov

Osman Bakar, Cheng Gek Nai (ur.)

Islam i konfucijanstvo: civilizacijski dijalog

**El-Kalem, Sarajevo 2018.,
preveo Nevad Kahteran**

Islam i konfucijanizam: civilizacijski dijalog u prijevodu Nevada Kahterana zbirka je trinaest komparativnih studija koje iz različitih aspekata (etika, povijest, filozofija, politika, društvo i sl.) prikazuje dodirne točke dviju svjetskih misaonih tradicija, religija, koje se

nepoznavateljima čine nespojivima, dok u Kini i Maleziji stoljećima idu ruku pod ruku kroz zajedničke koncepte, koji su često i univerzalni te ih možemo naći i u drugim misaonim tradicijama i religijama. Cilj istoimenog simpozija 1995. godine, na temelju kojega su studije pripremljene, bio je upravo veće razumijevanje među civilizacijama. Iako je od vremena kada su studije bile predstavljene prošlo više od dvadeset godina, ove studije i dalje grade mostove prema boljem razumijevanju među kulturama, religijama, civilizacijama izvan granica Azije jer otkrivaju tajne dvaju na Zapadu možda manje poznatih religijskih sustava koji su u svijetu prema broju pripadnika značajno zastupljeni. Dok je islam, najmanja od velikih svjetskih religija, već stoljećima prisutan u našoj neposrednoj blizini, upoznavanje još uvijek nepoznatoga konfucijanizma i njegove kolijevke – kineske civilizacije koja predstavlja najveću populaciju u svijetu, još uvijek nije opća praksa. Autori koji su ponudili svoja otkrića ugledni su svjetski stručnjaci i dobri poznavatelji jedne ili obje religija, poznaju realne situacije u kojima obje religije koegzistiraju, gdje se susreću i gdje ima još puno mogućnosti za poboljšanje odnosa među njima.

Anwar Ibrahim navodi kako nakon što su se ove dvije tradicije u Aziji oslobodile od jarma zapadnog kolonijalizma i na Zapadu je postalo jasno da za postizanje obilja i stabilnosti nisu dovoljne samo prakse zapadnih tradicija (str. 28) te da upravo civilizacijski dijalog između islama i konfucijanizma može u značajnoj mjeri doprinijeti globalnom miru i razumijevanju. Prevladavanje etnocentrizma i fanatizma može voditi prema proširenju horizonata i višem stupnju tolerancije. Također, Tu Wenming razmišlja o globalnoj etici jer tehnološki napredak, um i individualizam razlikuju ljude, naglašavaju međukulturne razlike i rađaju nejednakost i egoizam umjesto da ih povezuju. A kao rješenje ove katastrofe zapadnog mišljenja vidi u duhovnim izvorima jer se na taj način zapadne i istočne tradicije susreću u nekom univerzalnom sidrištu društvene etike – želji za snagom dobročinstva i ne-odijeljenosti.

William Chittick, poznavatelj islama, iz temeljnih je islamskih tekstova izdvojio osnovne koncepte koji sadrže univerzalnost i dijelove koje govore o uključivosti islama prema drugim religijama i duhovnim tradicijama te je naglasio kako je raznolikost nužna i cijenjena (str. 50). Istaknuo je osnovne teme u islamu koje treba razumjeti u tekućem događanju (političkom, ekonomskom i socijalnom), neki elementi prkose zubu vremena i nisu se promijenili već tisućljećima. Po njegovu mišljenju, islam ne možemo razumjeti